

ביאורים

בהלכה זו הרמב"ם מתמודד מול דעה נוספת השוללת את הבחירה - דעת האסטרוולוגים, 'הטיפשים הוברי השמים', בלשון הרמב"ם. הם טענו שכל פעולותיו של האדם מונחים על ידי הכוכבים והמזלות. כנגדם, הרמב"ם מביא שלוש הוכחות לכך שיש לאדם בחירה חופשית מוחלטת.

הראיה הראשונה היא שליחתם של הנביאים. הנביאים מוכיחים את עם ישראל וקוראים לו להטיב דרכיו ולא לעשות רע. אם העם מוכרח לעשות רע - אין טעם בשליחת הנביאים, שהרי אין בידי העם לשנות מה שנגזר עליו.

הראיה השנייה היא מצוות התורה. אם אין בחירה חופשית מוחלטת אין טעם לצוות על האדם לעשות מצוות ולהימנע מעברות, שהרי נגזר עליו לעשות טוב או רע.

הראיה השלישית היא קיומם של השקר והעונש. אין זה מוסרי להעניש אדם או לתת שכר לאדם שהיה מוכרח לעשות מה שעשה. השקר והעונש ניתנים רק על מעשים שנעשו בבחירה חופשית, רק כך מגיע לאדם גמול על מה שעשה.

בהקדמתו לפירושו למסכת אבות, בפרק השמיני, מוסיף הרמב"ם שהבחירה החופשית היא לא רק טענת היהדות והתורה, אלא אף פילוסופי יוון מסכימים לדעה זו. פילוסופי יוון היו את הפסגה שאלה האדם יכול להגיע בשכלו ללא התורה והנבואה, לכן אם אף הם סוברים שיש בחירה חופשית מוחלטת זה מוכיח שגם מבחינה שכלית, ולא רק מהתורה, יש בחירה חופשית.

טענה נוספת נגד הבחירה החופשית היא דווקא טענה דתית. לא ייתכן שיש לאדם בחירה חופשית מכיוון שאז הוא יכול לעשות מעשים נגד הקב"ה, וזה בלתי אפשרי. כמו שלא ייתכן שמחשב יעשה פעולות שמתכנת המחשב לא תכנת אותן, כך האדם לא יכול לעשות פעולות נגד מי שבראו, שהוא הקב"ה. הרמב"ם דוחה טענה זאת. הוא אמנם מסכים להנחת היסוד שאי אפשר לעשות מעשים נגד רצון ה', אך מחדש שהאפשרות לעשות ככל אשר נחפוץ זהו רצון ה'! כביכול, הוא תכנת את האדם שתהיה לו בחירה חופשית ולכן גם כאשר האדם בחר לחטוא זהו רצון ה'. לא שיעשה חטא אלא שיבחר בבחירתו החופשית.

הרחבות

• האם ייתכן שהאדם ייוולד עם נטיות המכריחות אותו לחטוא?

דבר שמושף את האדם בעקר תולדתו לדרך מן הדרך. דברי הרמב"ם הללו לכאורה קשים, שהרי וודאי שישנו הבדל בין בני האדם, יש שדרכם אל הקודש קלה יותר, ויש שצריכים לעשות מאמץ גדול כדי להצליח להתעלות.

הלחם משנה הסביר את דברי הרמב"ם: "שאינן שם דבר מכריחו... או תולדתו תמשוך אותו לאותו דבר שאי אפשר לו לזוז ממנו". כלומר, כוונת הרמב"ם היא שגם אם יש לאדם נטייה לכיוון מסוים, אין דבר המכריח את האדם ללכת בדרך מסוימת.

דברים אלו מפורשים בדברי הרמב"ם עצמו: "לא יתכן שיהיה האדם בטבע, מתחילת ברייתו, בעל מעלה, ולא בעל חסרון, כמו שלא יתכן שיהיה האדם בטבע בעל מלאכה מן המלאכות המעשיות. אבל יתכן שיהיה בטבע מוכן אל מעלה או אל פחיתות, בשיהיו פעולות זו קלות עליו מפעולות זולתה... כי דבר מוסכם עליו מתורתנו ומפילוסופית יוון, כמו שאימתוהו טענות האמת, שמעשי האדם כולם מסורים אליו, אין כופה עליו בהם, ולא מושך לו מבחוץ בשום פנים, שיטהו אל מעלה או פחיתות; אלא אם כן תהיה הכנה מיוגית בלבד, כמו שבארנו, שיקל בגללה דבר או יקשה, אבל שיחוייב או ימנע - אין בשום פנים" [שמונה פרקים לרמב"ם פרק ח].

שאלות לדיון

א. האם הבחירה של האדם משפיעה על האלוה בעצמו? על מה היא כן משפיעה?

ב. הרמב"ם כותב שאין מה שמושך את האדם בעיקר בריאתו לדעה או מעשה שלילי, אלא הבחירה מוחלטת. לדבריו, כיצד נסביר את העובדה שיש אנשים עם נטיות חזקות לדברים רעים (כעס, גאווה וכו'), ויש כאלו שאין להם נטיות כאלו?

1ד אלו יהי האל גזר על האדם להיות צדיק או רשע, או אלו יהי שם דבר שמושף את האדם בעקר תולדתו לדרך מן הדרך, או למדע מן המדעות, או לדעה מן הדעות, או למעשה מן המעשים, כמו שבודים מלפם הטפשים הוברי שמים - היאף יהי מצנה לנו על ידי הנביאים עשה פה, ואל תעשה פה, הטיבו דרכיכם, ואל תלכו אחרי רשעכם, והוא מתחלת בריתו פבר נגזר עליו, או תולדתו תמשף אותו לדבר שאי אפשר לו לזוז ממנו? ומה מקום יהי לכל התורה פלה? ובאי זה דין ואי זה משפט נפרע מן הרשע או משלם שכר לצדיק? "השפט פל הארץ לא יעשה משפט" (בראשית יח, כה).

2ד ואל תתמה ותאמר: היאף יהי האדם עושה פל מה שייחפץ, ויהיו מעשיו מסורים לו? וכי יעשה בעולם דבר שלא ברשות קונו ובלא חפצו, והכתוב אומר: "פל אשר חפץ יי עשה בשמים ובארץ" (תהילים קלח, ו) - דע שהפל בחפצו יעשה, ואף על פי שמעשיו מסורים לנו.

3ד כיצד? פשם שחפץ היוצר להיות האש והרוח עולין למעלה, והמים והארץ יורדין למטה, והגלגל סובב בעגול, וכן שאר בריות העולם להיות מנהגן שחפץ בו - ככה חפץ להיות האדם רשונתו ביזו וכל מעשיו מסורים לו, ולא יהיה לו לא כופה ולא מושף, אלא הוא מעצמו ובידעתו שנתן לו האל עושה פל שהאדם יכול לעשות.

4ד לפיכך דנין אותו לפי מעשיו: אם עשה טובה - מטיבין לו; ואם עשה רעה - מרעין לו. הוא שהנביא אומר: "מייךם היתה זאת לכם" (מלאכי א, ט; ושם בלא ילכם), "גם הנה פחרו בדרךיהם" (ישעיה סו, א). ובענין זה אומר שלמה: "שמח בחור בילדותיה... ודע פי על פל אלה ביאף האלהים במשפט" (קהלת יא, ט), כלומר: דע שיש בידך כח לעשות, ועתיד אתה לתן את הדין.

היה שם - היה. המילה שם' על פי הערבית. שמוביל בכפיה. בעקר תולדתו - מטבעו המולד. מדע - ידיעה. דעה - כמבואר לעיל ב. בודים - ממצאים דברי שקר. הוברי שמים - אסטרוולוגים, הסבורים שמצב הכוכבים קובע את מהלך חייו של האדם (ליחסו של רבנו לאסטרוולוגיה ראה עבודה זה, סוף פרק יא). חפצו - רצונו. היוצר - הקב"ה. והגלגל - לפי מושגי האסטרונומיה העתיקה, גרם שמימי שקוף המניע את מערכת השמים (ראה יסודי התורה ג, א).

ביאורים

לאור דבריו של הרמב"ם בפרק זה, אודות הבחירה החופשית המוחלטת שיש לאדם, עולה שאלת הידיעה והבחירה. אם הקב"ה יודע מראש את כל מעשי האדם, בחירתו של האדם היא אשליה. האדם לא באמת בוחר, מכיוון שהוא צריך לעשות את מה שקבעה הידיעה האלוהית. ואם נאמר שהבחירה החופשית הוא מוחלטת, ואין הקב"ה יודע מה יבחר האדם, נמצא שאנו אומרים שה' לא יודע הכל, וממילא חסר בו מהשלמות.

הרמב"ם עונה תשובה מפתיעה לשאלה זו. יש שאלות שאנו צריכים לחפש להן תשובה. אך ישנן שאלות שלא צריך לחפש להן תשובה, מכיוון שהשאלה אינה שאלה. למשל, השאלה אם השמש מחממת או מקררת היא שאלה טובה שיש עליה תשובה. אך אם נשאל אם השמש מתוקה או מרה, זוהי שאלה שאין עליה תשובה. לא בגלל שהיא שאלה קשה מאוד אלא בדיוק להפך. השאלה כלל לא מתחילה, מכיוון שהמושגים מתוק או מר, לא מתייחסים לשמש. אלו שני קווים מקבילים שאינם נפגשים.

שאלה מעין זו היא השאלה על הידיעה והבחירה. הרמב"ם אומר שהנחת היסוד של השאלה הזו מוטעית. הנחת היסוד היא שידעת ה' היא כמו הידיעה שלנו, אך בעצם אין הדבר כך. אצלנו, בני האדם, אנחנו והידיעה שלנו אלו שני דברים שונים. יש ידיעות שאנו לא יודעים ורק לאחר שנלמד נדע. אם כך, אנו יכולים לחיות גם בלי הידיעות האלה. לעומת זאת, הקב"ה וידיעתו הם דבר אחד. לא נתוספה לו בזמן מן הזמנים ידיעה שלא ידע מקודם. אנחנו לא יכולים להבין זאת עד תום מכיוון שלא נפגשנו עם סוג כזה של ידיעה.

ולכן השאלה על הסתירה בין ידיעת ה' לבחירה החופשית לא מתחילה. הבחירה החופשית קיימת, כמו שלמדנו והוכחנו. זה לא קוטר את ידיעת ה' מכיוון שזו לא ידיעה אנושית שמתנגשת עם בחירה חופשית, אלא זה סוג אחר של ידיעה, שכלל לא נמצאת על אותו מישור של הבחירה החופשית.

הרחבות

• שאלת הידיעה והבחירה

אין פנו כח לידיעה היאך ידע הקדוש ברוך הוא כל הפרואים ומעשיהם. הראב"ד בהשגותיו, כתב: "לא נהג זה המחבר מנהג החכמים שאין אדם מתחיל בדבר ולא ידע להשלימו והוא החל בשאלות קושיות והניח הדבר בקושיא והחזירו לאמונה וטוב היה לו להניח הדבר בתמימות התמימים ולא יעורר לבם ויניח דעתם בספק ואולי שעה אחת יבא הרהור בלבם על זה". (בהמשך כתב הראב"ד שאין תשובה ניצחת על קושייתו של הרמב"ם, אולם בכל זאת כתב תשובה שהעיד עליה שאינה מספקת).

הרב יוסף קאפח, כתב על השגת הראב"ד: "ואין רבנו מעורר את השאלה כדי למצוא לה תירוץ או כדי לתרצה כפי שחשב הראב"ד? ודימה שהוא פתח בדבר שאינו יכול להשלימו ואין הדבר אמת אלא רבנו השלימו והשלימו גמרו וסיימו עד תומו כי רבנו בעומק הסברתו בא לעקור את השאלה מעיקרה. רבנו מלמדנו כי כל עצם השאלה מתעוררת מתוך בורותו במושגי האלהות. כי אלו ידענו את ה' אלהי ישראל כפי יכלתנו לא היתה כאן שאלה, וכל כולה לא באה אלא מפני שדמינו והזינו שידיעתו דומה לידיעתנו או מעין ידיעתנו..." [פירושו הרב קאפח לרמב"ם, סעיף קטן יט].

שאלות לדיון

- מהי כוונת הרמב"ם בדבריו שאצל הקב"ה הידיעה אינה חוץ ממנו?
- מדוע, בעצם, שאלת ה"ידיעה ובחירה" מטרידה כל כך?

11 שפמא תאמר: והלא הקדוש ברוך הוא יודע כל מה שיהיה קדם שיהיה; ידע שזה צדיק ידעת ה' או רשע, או לא ידע? אם ידע שהוא יהיה צדיק - אי אפשר שלא יהיה צדיק; ואם תאמר שיידע שיהיה צדיק ואפשר שיהיה רשע - הרי לא ידע הדבר על בריו!

2 ידע שתשובת שאלה זו "ארפה מארץ מדה ורחבה מני ים" (איוב יא, ט), וכןמה עקרים גדולים והררים רמים תלויים בה. אבל צריך אהה לידע ולהבין בדבר זה שאני אומר.

3ה כבר בארנו בפירוש שני מהלכות יסודי התורה (הלכה 6) שהקדוש ברוך הוא אינו יודע בדעה שהיא חוץ ממנו, פכני אדם שהו ידעתו שנים, אלא הוא יתברר שמו, ודעתו - אהד, ואין דעתו של אדם יכולה להשיג דבר זה על בריו. וכשם שאין פח באדם להשיג ולמצא אמתת הבורא, שפאמר: "כי לא יראני האדם וחי" (שמות לג, כ), כך אין פח באדם להשיג ולמצא דעתו של בורא. הוא שהנביא אומר: "כי לא מחשבותי מחשבותיכם, ולא דרכיכם דרכי, נאם י" (ישעיה נה, ח). וכיין שפן הוא - אין פנו פח לידע היאך ידע הקדוש ברוך הוא כל הפרואים ומעשיהם*.

4ה אבל ידע בלא ספק שמעשה האדם ביד האדם, ואין הקדוש ברוך הוא מושכו ולא גוזר עליו, לא לעשות פה ולא שלא לעשות פה. ולא מפני קבלת הדת בלבד ידע דבר זה, אלא ברצות ברורות מדברי החקמה. ומפני זה נאמר בנבואה שדנין את האדם על כל מעשיו כפי מעשיו, אם טוב ואם רע. וזה העקר שכל דברי הנבואה תלויין בו.

על בריו - לאמתו, בשלמותו. כבר בארנו - הרמב"ם עוקר את השאלה מיסודה ואומר ששאלות בני האדם יסודן בבורות במושגי האלוהות. בני אדם שואלים על ידיעת ה' מתוך השוואה לידיעת האדם, אבל מושג זה אינו קיים בקשר לה'. מרכיביו המציאותיים של התיאור 'האדם יודע' הם שניים, האדם והידיעה, ואילו ה' הוא אחד, ונמצא שידיעתו היא חלק ממנו. לכן, כשם שאין האדם מבין את ה' לאמתו, הוא אינו מסוגל להבין את אופן ידיעתו. אמתת הבורא - מהותו. קבלת הדת - המסורת.

ביאורים

בפרק הקודם האריך הרמב"ם לבאר את העיקר של הבחירה החופשית, והתמודד עם טענות שונות שמגיעות מחוץ ליהדות. בפרק זה הרמב"ם מסביר פסוקים הנראים כסותרים את הבחירה החופשית בתוך התורה בעצמה. קריאה לא נכונה של פסוקי התורה גורמת ל'רוב האדם', כלשון הרמב"ם, לטעות ולחשוב שאין בחירה חופשית.

הרמב"ם יבאר יסוד גדול שממנו נבין את כל הפסוקים הללו.

הנחת היסוד להבנת הפסוקים היא שיש לאדם בחירה חופשית מוחלטת. שהוא בוחר מעצמו לעשות טוב או רע. וממילא ראוי לגמול לו שכר על מעשהו הטוב ולהענישו על מעשהו הרע שעשה בבחירתו. כשהקב"ה מעניש את האדם על מעשיו הרעים ישנם כמה סוגי עונשים;

א. עונש בעולם הזה - מתחלק לשלושה חלקים - עונש על עצמו (גופו), עונש על בניו הקטנים יוצאי חלציו (שהם מצד אחד חלק מגופו וההמשך שלו, ומצד שני כמו רכוש וקנייניו), עונש על ממונו.

ב. עונש בעולם הבא - ייתכן שלא יארע לו כל נזק בעולם הזה.

ג. עונש בעולם הזה וגם בעולם הבא.

סוגי העונשים השונים יכולים לעורר תמיהה גדולה. שאלת צדיק ורע לו רשע וטוב לו, יכולה להתעורר במלוא עוזה. איך ייתכן שפלוני הצדיק סובל ואילו אלמוני הרשע הנהנה?! על זה אומר הרמב"ם שנתית העונשים השונים ניתנת רק על ידי הקב"ה שהוא אל דעות ויודע איך להיפרע מכל אחד.

הרמב"ם, בפרק השמיני של שמונה פרקים, מוסיף שאנו לא יודעים למה ה' מעניש כך ולא אחרת, כמו שאין אנו יודעים למה פלוני נברא בריא והשני בעל מום. אך הכלל שאנו צריכים לזכור הוא שכל דרכיו חסד ומשפט והעונש ניתן בדיוק לפי החטא.

כמובן, כל זה אם לא עשה תשובה. אם עשה תשובה היא עומדת לו כתייסר בפני הפורענות. פירוש הדבר הוא שגם אם אדם חייב ייסורים על עברות שבידו, כמו שלמדנו בפרק א, התשובה תהיה כמגן לו ולא יאבד כליל מהייסורים, אלא לאחר שיבואו עליו ישוב לבריאותו ולאיתנו.

הרחבות

• מתי משמשת התשובה כתייסר בפני הפורענות?

התשובה כתייסר לפני הפורענות. המקור לדברים אלו של הרמב"ם נמצא במשנה במסכת אבות: "תשובה ומעשים טובים כתייסר בפני הפורענות" [פרק ד משנה יא]. בספר חרדים מביא את קושיית רבינו מאיר מטוליטולא שהקשה מדברי רבי ישמעאל שהובא בגמרא: "עבר על כריתות ומיתות בית דין ועשה תשובה - תשובה ויום הכפורים תולין, ויסורין ממרקין... אבל מי שיש חילול השם בידו - אין לו כח בתשובה לתלות, ולא ביום הכפורים לכפר, ולא ביסורין למרק. אלא כולן תולין, ומיתה ממרקת" [יומא פו.]. לפי זה, הקשה רבנו מאיר כיצד אמרה המשנה שתשובה משמשת כתייסר בפני הפורענות, הרי בחטאים הללו התשובה אינה מספיקה, ויש מציאות של ייסורים למרות התשובה? ותיירץ שבמשנה מדובר על אדם ששב מאהבה, עליו אמרו חז"ל שזדונותיו נעשות כזכויות [יומא פו.], והוא אינו זקוק לייסורים. וכתב על זה בעל ספר חרדים: "ולפי תירוצו אפשר דהיינו דקאמר תשובה ומעשים טובים, כלומר תשובה שיחשבו עונותיו כמעשים טובים..."

אולם, בעל ספר חרדים עצמו הסביר באופן: "אמנם התיירץ הנכון אצלי דודאי אם לא יתחזק במעשים טובים יבואו עליו יסורין או יסורין ומיתה על חילול ה', אבל בהתחזקו במעשים טובים יגינו משניהם כדאמרו ז"ל על פסוק בחדסד ואמת יכופר עון..." [ספר חרדים פרק סה].

שאלות לדין

א. מדוע לא חשו התורה והנביאים שבני אדם יטעו ויבינו פסוקים בצורה שאינה נכונה?

ב. כיצד כתב הרמב"ם שיתכן שילדינו הקטנים של אדם ייפגעו בגלל עוון אביהם, כאשר התורה כותבת במפורש "ובנים לא יומתו על אבות?"

להצלחת אהרן אביחי עמוס בן מלכה ורחל בת אורי

פרק ששי

ביאור הבחירה במקרא

א פְּסוּקִים רַבִּים יֵשׁ בַּתּוֹרָה וּבַדְבָרֵי הַנְּבִיאִים שֶׁהֵן נִרְאִין כְּסוֹתְרֵין עֵקֶר זֶה, וְנִכְשָׁלִין בְּהֵן הַקְּשִׁים בַּמִּקְרָא רַב הָאֲדָם, וְיַעֲלֶה עַל דַּעְתָּן מִהֵן שֶׁהַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא גּוֹזֵר עַל הָאֲדָם לַעֲשׂוֹת טוֹבָה אוֹ רָעָה, וְשֶׁאֵין לָבוֹ שֶׁלְּאֲדָם מְסוּר לוֹ לְהַטּוֹתוֹ לְכָל אֲשֶׁר יִרְצֶה. וְהִרְיֵי מְבַאֵר עֵקֶר גְּדוֹל, שֶׁמִּמּוֹנֵנוּ תִּדַע פְּרוּשׁ כֹּל אוֹתָן הַפְּסוּקִים.

א בְּזִמְן שֶׁאֲדָם אֶחָד חוֹטֵא אוֹ אֲנָשִׁי מְדִינָה חוֹטֵאִין, וְעוֹשֶׂה חוֹטֵא חָטָא שֶׁעָשָׂה מְדַעְתּוֹ עוֹנֵשׁוֹ שֶׁל הַחוֹטֵא וּבִרְצוֹנוֹ, כְּמוֹ שֶׁהוֹדְעָנוּ - רָאוּי לְהַפְרֵעַ מִמּוֹנֵי, וְהַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא יוֹדֵעַ הֵיאָף פְּרַע. יֵשׁ חָטָא שֶׁהִדִּין נוֹתֵן שֶׁנִּפְרָעִין מִמּוֹנֵנוּ עַל חָטָאוֹ בְּעוֹלָם הַזֶּה, בְּגוֹפּוֹ אוֹ בְּמִמּוֹנוֹ אוֹ בְּבְנָיו הַקְּטָנִים; שֶׁבְּנָיו שֶׁלְּאֲדָם הַקְּטָנִים, שֶׁאֵין בְּהֵן דַּעַת וְלֹא הִגִּיעוּ לְכָלל מִצְוֹת, כְּקִנְיָנוֹ הֵן; כְּתוּב: "אִישׁ בְּחָטָאוֹ יִמָּת" (מלכים ב יד, ו; בדברים כד, טו; יומתו) - עַד שֶׁיַּעֲשֶׂה 'אִישׁ'.

א וְיֵשׁ חָטָא שֶׁהִדִּין נוֹתֵן שֶׁנִּפְרָעִין מִמּוֹנֵנוּ לְעוֹלָם הַבָּא, וְאֵין עוֹבֵר עָלָיו שׁוֹם נִזְק בְּעוֹלָם הַזֶּה; וְיֵשׁ חָטָא שֶׁנִּפְרָעִין מִמּוֹנֵנוּ עָלָיו בְּעוֹלָם הַזֶּה וְלְעוֹלָם הַבָּא. בְּמִה דְּבָרִים אֲמוּרִים? בְּזִמְן שֶׁלֹּא עָשָׂה תְּשׁוּבָה. אֲבָל אִם עָשָׂה תְּשׁוּבָה - הַתְּשׁוּבָה כְּתָרִים לְפָנָי הַפְּרָעוֹנוֹת°. וְכִשֶּׁם שֶׁאֲדָם חוֹטֵא בְּרְצוֹנוֹ וּמְדַעְתּוֹ, כֵּן הוּא עוֹשֶׂה תְּשׁוּבָה בְּרְצוֹנוֹ וּמְדַעְתּוֹ.

לְהַפְרֵעַ מִמּוֹנוֹ - לשלם לו רעה כגמולו. **כְּקִנְיָנוֹ הֵן** - כאילו בבעלותו, שהרי הם באחריותו, ולכן פגיעה בהם היא בגדר פירעון מהוריהם (ולא נזכר ברמב"ם עניין הברכה "ברוך שפטרני" ראה ק). **כְּתָרִים לְפָנָי הַפְּרָעוֹנוֹת** - כמגן המונע את הפורענויות והפגיעים מלבוא על האדם (פה"מ אבות ד, א).

ביאורים

לאחר שהרמב"ם ביאר את סוגי העונשים הוא מוסיף שישנו עונש נוסף - שלילת הבחירה החופשית.

שלילת הבחירה אינה חלק מהחטא אלא חלק מתהליך הענישה. פרעה חטא. הוא שיעבד את עם ישראל והרע להם שלא כדין - העבידים בפרך והרג את ילדיהם. על מעשים אלו הוא היה חייב להיענש עונש חמור מאוד, והוא שבחירתו תישלל. ה' הכביד את ליבו והוא לא יכל לעשות תשובה כדי שלא ישוב בתשובה על חטאיו וייפטר מהעונש.

העונש שהוא קיבל בסוף לא היה על מה שקרה בזמן שבו הוא היה משולל בחירה, שהרי אז לא בחר ברע, שלא לשלח את ישראל, אלא היה מוכרח לעשות זאת. הוא נענש על כל המעשים שעשה לפני שנשללה בחירתו.

עונש של שלילת בחירה חופשית קיים גם בדיני בתי המשפט של בני האדם. למשל, אדם שהושם בכלא אינו יכול לבחור ללכת לגנוב בשוק או ללכת לחלק מזון לאנשים נזקקים. מנעו ממנו באופן מסוים בחירה חופשית. יתרה מכך. אדם שנידון למוות והוצא להורג, נשללת ממנו לגמרי הבחירה החופשית.

הרמב"ם מציין ששלילת הבחירה היא עונש שניתן על עברות חמורות או חוזרות ונשנות. זה לא עונש רגיל מכיוון שהוא עוקר מהאדם את אחד הדברים המשמעותיים ביותר בחיים - הבחירה. האדם מאבד חלק מאנושיותו כאשר הופך לחסר יכולת בחירה. לכן הצדיקים והנביאים התפללו שאם צריך להענישם על חטאיהם - שלא ייענשו בעונש החמור הזה של שלילת הבחירה, כי אז יאבדו את היכולת להתקרב לה' ולשוב אליו.

הרחבות

• האם אדם יכול לטעון שדרכי התשובה ננעלו בפניו?

שמונעין ממנו התשובה ואין מניחין לו רשות לשוב מרשעו. לפי דברים אלו של הרמב"ם תיתכן אצל אדם שהרבה לחטוא מציאות שבה ינעלו בפניו דרכי התשובה, מתוך המצב הרוחני הקשה אליו הגיע בבחירתו.

אולם, מצינו בדברי חז"ל, שגם כאשר אדם מגיע למצב שבו נראה לו שאין דרך לשוב מחטאיו, אין לו לומר כן, אלא עליו להתאמץ ולשוב בכל זאת. הגמרא מספרת על אלישע בן אבויה ואומרת שעל אף שחטא חטאים חמורים מאד, אמר לו רבי מאיר תלמידו - "חזור בך", אולם אלישע בן אבויה ענה לו: "כבר שמעתי מאחורי הפרגוד: שובו בני שובבים חוץ מאחר" (אחר הוא הכינוי בדברי חז"ל לאלישע בן אבויה) [חגיגה טו.], אלישע עונה לרבי מאיר - כבר שמעתי שדלתי התשובה נעולות בפני ולכן איני חוזר בי. ובכל זאת, כתב השל"ה הקדוש בשם הראשית חכמה: "ואף אם שמעת 'שובו בני שובבים חוץ מפלוני' כענין אלישע-אחר, אל תחוש, שהרי אלישע-אחר סוף סוף נתקבל [חגיגה טו.], אפילו לא שב. כל שכן אם היה שב, שהיה מועיל לו יותר ויותר, אלא שסגרו דלתי התשובה בפניו, והיה צריך להפציר עד שיפתח הפתח". ובהגהה שנדפסה בשל"ה שם הוסבר העניין: "כי השם יתברך אל חפץ חסד הוא וחושב מחשבות לבלתי ידח ממנו נידח על כן הוא תובע בפה ומקדים לבני אדם ומבקשם שיעשו תשובה אבל איש כזה כמו אלישע אחר אינו ראי שה' יתברך יפצור בו והשיאו עצה טובה שיעשה תשובה רק אם יעשה מעצמו יעשה ולא שיפתהו השם יתברך..." [של"ה, שער האותיות, אות הקו"ף - קדושת הזווג, אותיות שמ - שמא].

שאלות לדין

- א. איך ידע האדם אם הבחירה עדיין בידו, או כבר נשללה ממנו מרוב עוונותיו?
- ב. לאור דברי הרמב"ם, איך ייתכן שאדם מתפלל על חברו שישוּב בתשובה, הרי ה' לא גזור על איש שיהיה צדיק?

עונש שלילת התשובה

11 וְאֶפְשָׁר שְׂיִחְטֵא הָאָדָם חֲטָא גְדוֹל אִו חֲטָאִים הַרְבֵּה, עַד שְׂיִתֵּן הַדִּין לְפָנָיו דְּיָן הָאָמֶת, שְׂיִהֵא הַפְּרָעוֹן מִזֶּה הַחֲטָא עַל חֲטָאִים אֱלוֹ שְׂעָשָׂה בְּרִצּוֹנוֹ וּמִדַּעְתּוֹ, שְׂמוֹנְעִין מִמְּנוֹ הַתְּשׁוּבָה וְאִין מְנִיחִין לוֹ רְשׁוּת לְשׁוּב מִרְשָׁעוֹ, כְּדִי שְׂיִמּוֹת וַיֵּאבֵד בְּחֲטָאִים אֱלוֹ שְׂעָשָׂה. הוּא שְׂהַקְדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא אוֹמֵר עַל יְדֵי יְשַׁעְיָהוּ: "הַשָּׁמַן לִבְּךָ הָעֵם הַזֶּה וְאֶזְנִיו הַכְּבֵד וְעִינָיו הַשְׁעֵ, פֶּן יִרְאֶה בְּעֵינָיו וּבְאָזְנָיו וְשָׁמַע וּלְבָבוֹ יִבִּין וְשָׁב וּרְפָא לוֹ" (ישעיה ו, 10). וְכֵן הוּא אוֹמֵר: "וַיְהִי מִלְּעֵבִים מְלֵאִים בְּמַלְאכֵי הָאֱלֹהִים, וּבִזְוִים דְּבָרָיו, וּמִתְעַתְעִים בְּנַבְאִיוֹ, עַד עֲלוֹת חֲמַת יְיָ בְּעַמּוֹ עַד לְאִין מִרְפָּא" (דברי הימים ב לו, 17), כְּלוּמְרֵי: חֲטָאוּ בְּרִצּוֹנָם, וְהִרְבּוּ לְפָשַׁע, עַד שְׂנַתְחַיְבוּ לְמִנְעַ מִהוֹן הַתְּשׁוּבָה, שְׂהִיא הַמִּרְפָּא.

22 לְפִיכָּה פְּתוּב בַּתּוֹרָה: "וְאִנִּי אֲחַזֵּק אֶת לִב פְּרַעֲה" (שמות ד, כא; ושם: אֶת לִבָּה) - לְפִי שְׂחֲטָא מְעַצְמוֹ תְּחִלָּה, וְהִרַע לְיִשְׂרָאֵל הַגֵּרִים בְּאֶרְצוֹ, שְׂנַאָמְרֵי: "הֲבֵה נִתְחַכְמָה לוֹ" (שם א, 6), נִתֵּן הַדִּין לְמִנְעַ מִמְּנוֹ הַתְּשׁוּבָה עַד שְׂנִפְרָעִין מִמְּנוֹ, וּלְפִיכָּה חֲזַק הַקְדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא אֶת לִבּוֹ.

33 וְלָמָּה הָיָה שׁוֹלַח לוֹ בְּיַד מִשָּׁה, וְאוֹמֵר לוֹ 'שְׁלַח', וְעָשָׂה תְּשׁוּבָה, וְכִבֵּר אָמַר לוֹ הַקְדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא שְׂאִין אֶתְהָ מְשַׁלַּח, שְׂנַאָמְרֵי: "וְאֶתְהָ וְעַבְדֶּיךָ יִדְעִיתִי..." (שם ט, 6), "וְאוֹלָם בְּעֵבּוֹר זֹאת הָעֲמִדְתִּיךָ" (שם טו, 10)? כְּדִי לְהוֹדִיעַ לְבָאֵי הָעוֹלָם שְׂבִזְמוֹן שְׂמוֹנְעַ הַקְדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא הַתְּשׁוּבָה לְחֲטָא, אִינוֹ יִכּוֹל לְשׁוּב, אֱלֵא יְמוֹת בְּרִשְׁעוֹ שְׂעָשָׂה בַּתְּחִלָּה בְּרִצּוֹנוֹ.

44 וְכֵן סִיחון - לְפִי עֲוֹנוֹת שְׂהִיו לוֹ נִתְחַיֵּב לְמִנְעוֹ הַתְּשׁוּבָה, שְׂנַאָמְרֵי: "כִּי הִקְשָׁה יְיָ אֱלֹהֶיךָ אֶת רִחוּוֹ וְאֶמְצָא אֶת לִבְבוֹ" (דברים ב, 6). וְכֵן הַכְּנַעֲנִיִּים - לְפִי תוֹעֲבוֹתֵיהֶן, מְנַע מִהוֹן הַתְּשׁוּבָה עַד שְׂעָשׂוּ מִלְחָמָה עִם יִשְׂרָאֵל, שְׂנַאָמְרֵי: "כִּי מֵאֵת יְיָ הִיְתָה לְחַזֵּק אֶת לְבָבָם לְקִרְאת הַמִּלְחָמָה אֶת יִשְׂרָאֵל, לְמַעַן הַחַרְיִם" (יהושע יא, 6). וְכֵן יִשְׂרָאֵל בִּימֵי אֱלִיהוֹ - לְפִי שְׂהִרְבּוּ לְפָשַׁע, מְנַע מֵאוֹתָן הַמִּרְבִּים תְּשׁוּבָה, שְׂנַאָמְרֵי: "וְאֶתְהָ הַסִּבֵּת אֶת לְבָבָם אַחֲרֵינִי" (מלכים א יח, 17), כְּלוּמְרֵי מְנַעַתָּ מִהוֹן הַתְּשׁוּבָה.

55 נִמְצְאָת אוֹמֵר שְׂאִין הָאֵל גָּזַר עַל פְּרַעֲה לְהִרַע לְיִשְׂרָאֵל, וְלֵא עַל סִיחוֹן לְחֲטָא בְּאֶרְצוֹ, וְלֵא עַל הַכְּנַעֲנִיִּים לְהִתְעִיב, וְלֵא עַל יִשְׂרָאֵל לְעַבֵּד עַבְדָּה זָרָה - אֱלֵא כָּלָן חֲטָאוּ מְעַצְמוֹ, וְכָלָן נִתְחַיְבוּ לְמִנְעַ מִהוֹן הַתְּשׁוּבָה.

ד וּבַעֲנֵן זֶה שׁוֹאֲלִין הַנְּבִיאִים וְהַצְּדִיקִים בַּתְּפִלוֹתֵיהֶן מִיִּי לְעֲזָרָם עַל דְּרָךְ הָאָמֶת, כְּמוֹ סִיעָה שְׂאָמְרֵי דוֹד: "הוֹרְנִי יְיָ דְרָכְךָ" (תהילים כז, יא; פו, יא), כְּלוּמְרֵי: אֵל מְנַעֲנֵנִי חֲטָאֵי דְרָךְ הָאָמֶת, שְׂמִמְנָה אֲדַע דְּרָכְךָ וְיִחַד שְׂמִךָ. וְכֵן זֶה שְׂאָמְרֵי: "וְרוּחַ נְדִיבָה תִּסְמְכֵנִי" (שם נא, 17), כְּלוּמְרֵי: תִּנְיִחַ רִחוּי לְעֲשׂוֹת חֲפְצָה*, וְאֵל יִגְרַמוּ לִי חֲטָאֵי לְמִנְעֵנִי הַתְּשׁוּבָה, אֱלֵא תִהְיֶה הַרְשׁוּת בְּיַדִּי עַד שְׂאֲחַזֵּר וְאָבִין, וְאֲדַע דְּרָךְ הָאָמֶת. וְעַל דְּרָךְ זֶה כָּל הַדּוּמָה לְפִסְקוֹקִים אֱלוֹ.

הַפְּרָעוֹן - הַעֹנֵשׁ. הַשָּׁמַן לִב וְכו' - אֲטוֹם אֶת לִב הָעַם, וְאֵל תִּתֵּן לְעַם יִשְׂרָאֵל לְהַבִּין, כְּדִי שְׂלֵא יַחֲזוּר בַּתְּשׁוּבָה וַיִּירָפוּ. הַשְׁעֵ - סִתּוּם. מְלַעֲבִים - מְלַעֲגִים, וּמְלַגְלִים. בְּמַלְאכֵי הָאֱלֹהִים - בְּנְבִיאִים (מ"ו, 6). מִתְעַתְעִים בְּנַבְאִיו - "לִתֵּת דּוּפִי [לְהַטִּיל סִפְק וּפְגַם] בְּדַבְרֵיהֶם" (סוּמָאֵת צִרְעַת טו, 5; וְרֵאָה גַם תִּלְמוּד תּוֹרָה ו, יא). שְׂנַאָמְרֵי: "הֲבֵה נִתְחַכְמָה לוֹ" - הִיזְמָה לְגִזְרוֹת עַל עַם יִשְׂרָאֵל הֵייתָה שֶׁל פְּרַעֲה. שְׂנַאָמְרֵי - בְּמַכַּת הַבֶּרֶד, "וְאֶתְהָ וְעַבְדֶּיךָ יִדְעִיתִי כִּי טָרָם תִּירְאֹן [עַדִּין אִינְכֶם יִרְאִים] מִפְּנֵי ה' אֱלֹהִים". "וְאוֹלָם בְּעֵבּוֹר זֹאת הָעֲמִדְתִּיךָ בְּעֵבּוֹר הָרְאֵתְךָ אֶת כְּחִי, וְלִמְעַן סִפְרִי שְׂמִי בְּכָל הָאָרֶץ". סִיחוֹן לְפִי עֲוֹנוֹת שְׂהִיו לוֹ - לְפִנֵּי שְׂבִאוֹ יִשְׂרָאֵל בְּגִבּוּלוֹ. וְה' הִקְשָׁה אֶת לִבּוֹ וַיִּצַּח לְהִלְחֵם בְּיִשְׂרָאֵל. הַחַרְיִם - הַשְׂמִיד אוֹתָם. לְהִתְעִיב - לְעֲשׂוֹת מַעֲשֵׂי תוֹעֵבָה. שׁוֹאֲלִין - מְבַקְשִׁים. יַחֲזוּר שְׂמִךָ - שֶׁה' אֶחָד, בְּמִבּוֹן הַעֲמוּק וְהַמִּיּוּחָד שֶׁל הַמוֹשֵׁג (יסודי הַתּוֹרָה פֶּרֶק א). תִּנְיִחַ רִחוּי לְעֲשׂוֹת חֲפְצָה - שְׂחַפְצוֹ הָאֲמִתִּי שֶׁל הָאָדָם עִשִׂיתָ הַמִּצְוֹת וּבְקִשְׁתָּ הַנֶּחֱץ, וְהִיצֵר הָרַע שְׂבִאָדָם אוֹנֵס אוֹתוֹ לְבַטֵּל מִצְוָה אוֹ לְעֲשׂוֹת עֲבֵרָה (גירושין ב, 6). חֲפְצָה* - בְּכ"י ק': חֲפְצִיָּה.

ביאורים

ישנם פסוקים שנראה מהם שהקב"ה גורם לרשעים לשוב בתשובה ובעצם מחייב אותם לעשות זאת. הרמב"ם מבאר שאין הכוונה שהקב"ה מחייב אותם לשוב אלא שולח נביאים שיוכיחו אותם על התשובה, אך הבחירה מסורה בידיהם.

ישנם פסוקים הפוכים, שנראה מהם שהקב"ה גורם לרשעים לעשות רע. הקב"ה אמר לאברהם אבינו שיהיה גוי שישעבד את בניו. אם כן, נראה שהקב"ה הכריח את המצרים לעשות רע, וממילא עולה השאלה מדוע הם מתחייבים בעונש?

הרמב"ם מחדש יסוד נוסף. לכלל אין בחירה חופשית, אבל לפרטים יש בחירה חופשית. הרמב"ם מביא כדוגמה לכך את דברי ה' שלא יחדל אביון מקרב הארץ. בחברה אנושית תמיד יהיו אנשים מבוססים ועשירים ויהיו גם אנשים במצב כלכלי קשה. זוהי מעין גזרה על הכלל. אך אין כאן גזרה על היחיד שהוא יהיה עני. הדבר תלוי במעשיו ובחריצותו.

אותו הדבר ביחס למצריים. הקב"ה הודיע שיהיה גוי שישעבד אך לא גזר על פרט מהפרטים שישעבד. לכל מצרי הייתה בחירה חופשית אם להיות שותף למעשה השעבוד או לא. כמו שניתנה בחירה חופשית לכל חייל גרמני אם להיות שותף למכונת ההשמדה הנאצית או להימנע. מי שבחר להיות שותף נושא באחריות מלאה על מעשיו.

ואם יטען האדם, שהרי סוף כל סוף יימצאו אנשים מצריים שישעבדו את ישראל. אותם אנשים יכולים לטעון שה' ידע שהם אלו שישעבדו, שהרי מישהו מהכלל חייב לשעבד, ואם כן היו מוכרחים לעשות כן. על טענה זו מסיים הרמב"ם ואומר מה שביאר בסוף הפרק הקודם. יש לאדם בחירה חופשית מוחלטת. אין הדבר סותר את ידיעת ה' מכיוון שאיננו מבינים מהי.

הרחבות

• מדוע נענשו המצרים למרות שהשעבוד היה כגזרת ה'?

וְהָלֹא פְתוּבָה פְתוּרָה: וְעַבְדוּם וְעָנּוּ אֹתָם, הרי גזר על המצריים לעשות רע. לשיטת הרמב"ם, כל שעבוד מצרים היה בגזרת ה' המחייבת, ובכל זאת המצרים נענשו על שעבודו את ישראל מכיוון שגזרת ה' לא הייתה על אנשים מסוימים, ומי שבחר להיות מהמשעבדים את ישראל - ייענש. הרמב"ן הקשה על דברי הרמב"ם: "ולא נתכנו דבריו אצלי שאפילו גזר שאחד מכל האומות יריע להם בכך וכך, וקדם זה ועשה גזרתו של הקדוש ברוך הוא וכה בדבר מצוה (שהרי אם זהו דבר ה', אי אפשר להעניש את מי שהזדרז לקיימו), ומה טעם בדבריו? הרמב"ן תירץ תירוץ אחר וכתב: "והטעם כמו שאמר הכתוב [זכריה א יד] וקנאתי לירושלם ולציון קנאה גדולה וקצף גדול אני קוצף על הגוים השאננים אשר אני קצפתי מעט והמה עזרו לרעה... וכן היה במצרים שהוסיפו להרע כי השליכו בניהם ליאור, וימררו את חייהם וחשבו למחות את שמם, וזה טעם דן אנכי - שאביא אותם במשפט, אם עשו כנגד עליהם או הוסיפו להרע להם..." [פירוש הרמב"ן לבראשית טו, יד].

הראב"ד בהשגותיו, כתב תירוץ נוסף: "המצרים... רשעים היו וראויים למכות ההם ואילו שמעו למשה בתחלה ושלחו את ישראל לא היו לוקים ולא טבעו בים אבל זדונו של פרעה ובזותו את הבורא יתברך לפניו שלוחו הוא גרם לו".

שאלות לדין

- האם ניתן להבין באופן חדש מהו מושג התפילה לאור דברי הרמב"ם בהלכה זו?
- כשה' העניש את המצרים, זה היה רק עונש פרטי כלפי כל מצרי יחיד שהרע לעם ישראל?

11 ומה היא זה שאמר דוד: "טוב וישר יי, על כן יזרה חטאים בדרך, ודרך ענינים במשפט טייעה וילמד ענינים דרכו" (תהילים כח, ח-ט)? זה ששילח להן נביאים, מודיעים להם דרכי יי ומחזירים אותן בתשובה. ועוד, שצנתן בהם כח ללמוד ולהבין; שפדזה זו בכל אדם: שכל זמן שהוא נמשך בדרך החקמה והצדק - מתאנה להן ורודף אותן. והוא שאמרו חכמים: בא לטהר - מסיעין אותו^א; כלומר: ימצא עצמו נעזר על הדבר^ב.

12 והלא פתוב בתורה: "ועבדום וענו אתם"^א (בראשית טו, יג), הרי גזר על המצריים לעשות רע, וכתוב: "וקם העם הזה וזנה אחרי אלהי נכר הארץ"^ב (דברים לא, טו), הרי גזר על ישראל לעבד עבודה זרה - ולמה נפרע מהן? לפי שלא גזר על איש פלוני הידוע שיהיה הוא הזונה, אלא כל אחד ואחד מאותן הזונים שעבדו עבודה זרה, אלו לא רצה לעבד לא היה עובד; ולא הודיעו הבורא אלא מנהגו שלעולם^א. הא למה זה דומה? לאומר 'העם הזה יהיה בהן צדיקים ורשעים'. לא מפני זה יאמר הרשע: כבר נגזר עליו שיהיה רשע, מפני שהודיע הקדוש ברוך הוא למשה שיהיה רשעים בישראל, פענן שנאמר: "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ"^ב (שם טו, יא).

13 וכן המצריים - כל אחד ואחד מאותן המצרים והמזרעים לישראל, אלו לא רצה להרע להן, הרשות בידו; שלא גזר על איש ידוע, אלא הודיעו שסוף זרעו להשתעבד בארץ לא להם. וכבר אמרנו (מעיל ה, ה) שאין כח באדם לידיע האף ידע הקדוש ברוך הוא דברים שעתידין להיות.

מסיעין אותו - לא שה' מוליך אותו בתשובתו אלא שה' (באמצעות מלאכיו, שהם כוחות המציאות, שהרי "מסיעין" לשון רבים) מסיר מפני האדם את המכשולים (כגון מחלות) המונעים את תשובתו (להלן ט, א; פ"מ סנהדרין ג, א; מ"י ב, ה). ונקטו חכמים לשון מסייע, לומר לך שניקר הפעולה נעשית על ידי האדם. והבהיר רבנו: **כלומר ימצא עצמו נעזר על הדבר** (לשון מסייע בדבר שאינו מהותי: "ומסייע אינו חייב כלום" - שבת א, טז; "שהמסייע אין משגיחין עליו" - ביאת המקדש ה"ח; "ומסייע אין בו ממש" - משכב ומושב ה, ה). **פתוב בתורה** - בנבואת אברהם אבינו שאמר לו הקב"ה על עתיד צאצאיו: "דע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם [במצרים], ועבדום [המצרים] וענו אתם ארבע מאות שנה. וגם את הגוי אשר יעבדו דן אנכי". וכתוב - בנבואה על עתיד העם לאחר מות משה: "וקם העם הזה וזנה אחרי אלהי נכר הארץ אשר בא שמה בקרבן [בארץ כנען]... וחרה אפי בו ביום ההוא ועבדתיים והסתרתני פני מקה ויהיה לאכל ומצאהו רעות רבות וצרות". **מנהגו שלעולם** - טבעו של עולם. **כי לא יחדל אביון מקרב הארץ** - תמיד יהיו אביונים בעולם, שלא יהיו הבריות שווים בעושרם, אך אין זה מחייב שדווקא אדם מסוים יהא עני.

ביאורים

לאחר שביאר הרמב"ם את עניינה של הבחירה החופשית וביסס את הוודאיות שלה, הוא חוזר להתמקד בתשובה. הרמב"ם בפרק זה מדבר על מעלתה של התשובה. שלא כמו הוידוי שהוא מצווה שנעשית בפה בזמן מסוים - מתמקד הרמב"ם בתשובה. הוא מחנך אותנו לחיות חיים של תשובה. חיים שבהם נהיה עסוקים תמיד בשיבה אל המקום הטבעי שלנו, אל ה'.

האדם צריך להיות עסוק כל הזמן בתשובה מכיוון שאינו יודע מתי יום פטירתו, וכדי שלא ייווצר מצב שימות כשעברה בידו הוא צריך לשוב בתשובה כל יום. גם אם אדם שב על עברות שעשה - זה לא מספיק. צריך לשוב בתשובה גם על מידות רעות. על כעס ושנאה, על תאוות ממון ואוכל. אלו דברים שיותר קשה לתקן אותם מכיוון שהם כבר דרך חיים של האדם וטבעיים בו, וצריך לעבור תהליך ארוך כדי לתקנם.

אדם שמגלה שהוא בעל מעשים רעים, ואף בעל מידות מקולקות, יכול ליפול לייאוש. ייתכן שהתהליך שרצינו שיתרחש, והוא עיסוק תמידי בתשובה יגרום למצב הפוך. תהליך של ייאוש והתרחקות מהרצון לשוב בתשובה בעקבות רגשי נחיתות ותחושת כישלון של האדם. בעקבות חשש זה מעודד הרמב"ם את החוטא ואומר שאין הדבר כן. יתרה מכך, מעלת השב בתשובה גדולה אפילו יותר מצדיקים שלא חטאו. הסיבה לכך היא שהם כובשים את יצרם. תהליך ההתקרבות אל ה' דורש מהם מסירות נפש גדולה וממילא מקשר אותם יותר אל הקב"ה.

לא רק האדם הפרטי צריך להיות עסוק בתשובה אלא גם האומה כולה. כמו שכשהאדם משנה את אורחות חייו ושב בתשובה - הוא נגאל, הוא לא היה במקום הטבעי שלו ועכשיו שב אל עצמו, כך האומה כולה כאשר היא שבה בתשובה היא נגאלת מהמקום הלא טבעי שלה, הלא היא הגלות.

הרחבות

• האם התכן גאולה בדורנו לפני עשיית תשובה?

ואין יש'ראל נג'אלין אלא בתשובה. הרב צבי יהודה קוק חזר פעמים רבות על כך שתהליך שיבת ציון בימינו הוא חלק חשוב בתהליך הגאולה, על אף מצבו הרוחני של עם ישראל שעדיין אינו מושלם כלל. דבר זה קשה לכאורה מדברי הרמב"ם הללו, שלימד שהגאולה תהיה דווקא במצב שבו ישראל עושים תשובה.

הרב צבי יהודה, התייחס לשאלה זו פעמים מספר, וענה: "החלטת ההלכה שאין ישראל נגאלין אלא בתשובה' הוא ביחס לשלימות הגאולה, שהיא בשלימות התשובה, ואינה גורעת מהודעת חז"ל שהגאולה היא בהדרגת קימעה קימעה (מעט מעט), שכן גם דרכה של התשובה. וכן הדברים מפורשים ומבוררים בדבר ד' על ידי נבואת יחזקאל פרק לו. ביאת המשיח היא בהדרגה, והתיקון לכך הוא בהדרגה..." [אגרת למערכת 'עמודים', מ"ג בסיוון התשל"ו].

ובמקום אחר הסיביר: "שמדרגות בתשובה. בתחילה התשובה לא שלימה, ואז יש חבלי משיח, חבלי לידה של ההתגלות השלימה של כלל ישראל, כדברי הנביא: 'אם יולד גוי פעם אחת', ואז מופיעה התשובה השלימה. ובאמת הדברים מבוארים באורות התשובה [פרק יז, סעיף ב]: 'התעוררות חפצה של האומה בכללה לשוב אל ארצה, אל מהותה, אל רוחה ואל תכונתה - באמת אור של תשובה יש בה...'. מתוך התשובה אל ארץ ישראל 'והביאך ה' אל הארץ אשר ירשו אבותיך וירישתה...', מתוך ירושתך את הארץ, על זה תחול סייעתא דשמיא מיוחדת לפתיחת הלבבות..." [מתוך התורה הגואלת, אורות הגאולה ונתיבותיה ד].

שאלות לדין

- כשהרמב"ם מנמק מדוע כדאי לשוב בתשובה הוא כותב "כדי שימות והוא בעל תשובה ויזכה לחיי העולם הבא". לכאורה יש בכך פחיתות, שהרי צריך לשוב מאהבת ה' ולא כדי לקבל שכר?
- איך נתחיל לתקן מידות שאינן מתוקנות? מהו היסוד לתיקונן?

לעילוי נשמת שישון בן רינה ז"ל

פרק שביעי

נחיצות התשובה ומעלתה

א האזיל ורשות כל אדם נתונה לו, כמו שבארנו (לעיל ה,א) - 'ישתדל אדם לעשות תשובה ולנער פפיו מחטאיו', כדי שימות והוא בעל תשובה, כדי שיזכה לחיי העולם הבא.

ב לעולם יראה אדם את עצמו כאלו הוא נוטה למות, ושמא ימות בשעתו, ונמצא עומד בחטאיו. לפיכך ישוב מחטאיו מיד, ולא יאמר: כשאזקין אשוב, שמא ימות קדם שיזקין. הוא ששלמה אומר בחקמתו: "בכל עת יהיו בגדיך לבנים" (קהלת ט,ח).

ג ואל תאמר שאין התשובה אלא מעברות שיש בהן מעשה, כגון זנות וגזל וגנבה; כשם שצריך אדם לשוב מאלו, כך הוא צריך לחפש בדתו רעות שיש לו ולשוב מהן: מן הפעס, ומן האיבה, ומן הקנאה, ומן התחרות, ומן ההתל, ומן הדיפת המון והפבוד, ומן הדיפת המאכלות וכיוצא בהן - מן הכל צריך לחזור בתשובה. ואלו העוונות קשין מאותן שיש בהן מעשה; שביזמן שאדם נשקע באלו - קשה הוא לפרש. וכן הוא אומר: "יעזב רשע דרכו ואיש און מחשבתי" (ישעיה נח,ז).

ד אל ידמה בעל תשובה שהוא מרחק ממעלת הצדיקים מפני העוונות והחטאות שעשה. אין הדבר כן, אלא אהוב ונחמד הוא לפני הבורא, וכאלו לא חטא מעולם. ולא עוד אלא ששקרו הרבה, שהרי טעם טעם החטא ופרש ממונו וכבש יצרו. אמרו חכמים: מקום שבעלי תשובה עומדין בו - אין צדיקים גמורין יכולין לעמוד בו; כלומר: מעלתו גדולה ממעלת אלו שלא חטאו מעולם, מפני שהן כובשין יצרן יתר מהן.

ה כל הנביאים פלן ציו על התשובה, ואין יש'ראל נג'אלין אלא בתשובה. וכבר הבטיחה תורה שסוף יש'ראל לעשות תשובה בסוף גלותו, ומיד נג'אלין, שנג'אמר: "והיה כי יבאו עליך כל הדברים... ושבת עד יי אלהיך... ושבת יי אלהיך את שבותך ורחמך, ושבת וקבצך מקל העמים אשר הפיצך יי אלהיך שמה" (דברים ל,א-ג).

ולנער פפיו מחטאיו - הידיים הן אברי העשייה, ולכן מייחסים אליהם את מעשיו של האדם (ראה למשל יונה ג,ח; תהלים כד,ז). "ניער הכפיים" מהחטא משמעותו התנתקות ממנו. בכל עת יהיו בגדיך לבנים - משל הוא: היה נקי מחטא בכל עת. דעות - ראה לעיל ביאור ה.ב. ולשוב מהן - לקיים מצוות עשה להידמות לה' וללכת בדרכיו (דעות א,ד; א,ה). איבה - שנאה. התל - רוח שטות, ליצנות. קשה הוא לפרש - מפני שההרגל לעשות מעשים רעים מתקבע בדעתו של האדם כמחשבה שקשה לעקור אותה, ולעומת זאת מעשה רע חד פעמי אפשר להפסיק שלא לעשות אותו עוד. מבחינה זו, "קשים הרהורי עברה מעברה" (בבאור, ראה מו"נ ג,ח). וכן הוא אומר: "יעזב רשע דרכו [מעשיו] ואיש און [רשע] מחשבתי [תפיסותיו הרעות] וישב אל ה' וירחמהו ואל אלהינו כי ירבה לסלוח". נגאלין - הגאולה במובנה הפשוט היא חזרה למעמד הראשוני, הנשגב, שהוא חזרה לארץ, חזרת מלכות בית דוד, בניין המקדש והשבת המשפט וכל דיני התורה על כנם (מלכים יא,1א).

ביאורים

בהלכות הללו מלמד אותנו הרמב"ם עד היכן התשובה פועלת. ישנם כמה סוגי אנשים: אדם שחטא, רחוק ורשע.

יש מקרים של אדם צדיק שנפל ועשה חטא. התשובה שהוא עושה מקרבת אותו שוב לשכינה ולקרבת ה'. הרמב"ם מביא שלושה פסוקים כדי להוכיח זאת. שלושת הפסוקים מלמדים על כמה סוגי תשובה. בין אם עשה תשובה מעולה ושב עד ה', ובין אם תשובתו היא כתגובה לעונש וייסורים, ואפילו אם רק הרגה בתשובה והתחיל לשוב - כל אלו מקרבים אותו לשכינה.

סוג נוסף של אדם הוא אדם רחוק. אדם שכל אורח חייו מנותק מתורה ומצוות. הוא אינו עושה זאת כהתרסה או כיציאה נגד ה', אלא מתוך השתקעות בעולם החומר. גם אדם כזה, שמושגי הקדושה רחוקים ממנו, מתקרב לה' על ידי התשובה. אתמול הוא היה משוקץ, מציאותו הרוחנית הייתה כמו שקץ שמתמא את סביבתו. הוא היה מרוחק - אפילו שאינו משפיע רעה על הסביבה - הוא רחוק מה'. הוא אף תועבה שמשמעה "תועה אתה בה" משום שהוא עסוק בתרבות ובמעשים שאינם מתאימים לו. אולם אם יעשה תשובה הוא יתקרב לה', יהיה אהוב לפניו, ה' יחמוד לקרבתו, ואף יתחבר אליו כידיד.

הסוג האחרון הוא הרשע, מי שבאורח חייו מתריס כנגד ה'. אדם כזה אינו רק רחוק מה' אלא אף מובדל. יש מחיצה בינו לבין ה', ולכן תפילותיו לא נענות והמצוות הבודדות שעושה לא נחשבות זכויות. הן שבויות בידי יצרו הרע ומחזקות אצלו את הרוע. כשהוא שב בתשובה - הוא לא רק מתקרב לה' אלא דבוק אליו, והמצוות הקודמות שעשה משתחררות מהיצר הרע והופכות לקדושה. לכן זה נחשב שהעונות נהפכו לזכויות.

אדם כזה ששב בתשובה, ועברו הרחוק, המרוחק מקדושה, צף מול עיניו, מתמלא בבושה ובענוהו. לכן אסור להזכיר לו את עברו, להעציבו יותר ולגרום לו להתדרדר ולשקוע בעולמו הקודם. אך בעל התשובה עצמו צריך לזכור שגם אם מקניטים אותו והוא מצליח שלא לשקוע בעבר - זה נחשב המשך תשובתו וזכויותיו עולות.

הרחבות

• תשובתו של אחאב

אָמַשׁ הָיָה זֶה שׁוֹנֵי לַפְּנֵי הַמְּקוֹם, מִשְׁקָץ וּמְרַחֵק וְתוֹעֵבָה, וְהַיּוֹם הוּא אֱהוּב וְנִחְמַד, קָרוֹב וְיָדִיד. המלך אחאב היה מלך ששכלל ופיתח מאד את העבודה הזרה בעם ישראל, עד שאמרו חז"ל בתלמוד הירושלמי שהוא העיד על עצמו: "ולא הנחתי ע"ז בעולם שלא עבדתי אותה". באותו זמן, אליו שמע מאחאב דברים קשים כנגד הנהגת ה', והחליט לגזור שתהיה בצורת לעם ישראל.

בעקבות כך, אחאב מתחיל בעשיית תשובה: "כיון ששמע כן התחיל בוכה, הדא הוא דכתיב (זה הוא שכתוב) [מלכים א כא כז] 'ויהי כשמוע אחאב את הדברים האלה ויקרע את בגדיו וישם שק על בשרו ויצום וישכב בשק ויהלך אט...'. כתיב [מלכים א כא כח כט] 'ויהי דבר ה' אל אליהו התשבי לאמר הראית כי נכנע אחאב מלפני', אמר הקדוש ברוך הוא לאליהו, ראה מנה טובה שנתיי אהבתי אדם חוטא לפני כמה ועושה תשובה ואני מקבלו, הדא היא דכתיב: 'הראית כי נכנע אחאב מלפני' חמית אחאב עבד תשובה (ראית אחאב עשה תשובה) יען כי נכנע אחאב מפני לא אביא הרעה בימי בימי בנו אביא הרעה על ביתו" [ירושלמי סנהדרין פרק י הלכה ב].

בדומה לירושלמי, גם בפרקי דרבי אליעזר למדו חז"ל מתשובתו של אחאב: "ותדע לך כח התשובה בא וראה מאחאב מלך ישראל שגזל וחמד ורצח שנאמר הרצחת וגם ירשת ושלח וקרא ליהושפט מלך יהודה והיה נותן לו (לאחאב) מלקות ארבעים בכל יום שלשה פעמים ובצום ובתפלה היה משכים ומעריב לפני הקב"ה ועוסק בתורה כל ימיו ולא חזר על מעשיו הרעים עוד ונרצת בתשובתו, שנאמר הראית כי נכנע אחאב מפני" [פרק מב].

שאלות לדין

- א. בעל תשובה שביישו אותו במעשיו הראשונים, צריך לשמוח או להתבייש?
- ב. האם מותר להזכיר לבעל תשובה את חטאיו בעבר, כדי לביישו על מנת שיתרבו זכויותיו? מדוע?

11 גְּדוּלָה תְּשׁוּבָה, שְׁמִקְרַבֶּת אֶת הָאָדָם לְשִׁכְנָה,° שְׁנֵאמֹר: "שׁוּבָה יִשְׂרָאֵל עַד יִי אֱלֹהֶיךָ" מעלת התשובה

(הושע יד, ב), וְנִאָמַר: "שָׁבוּ עֲדֵי נָאִים יִי" (יואל ב, יב; ושם: נָאִים יִי שָׁבוּ עֲדֵי, וְנִאָמַר: "אִם תְּשׁוּב יִשְׂרָאֵל נָאִים יִי אֱלֹהֵי תְּשׁוּב" (ירמיה ד, א), כְּלוּמַר: אִם תִּחְזֹר בְּתְּשׁוּבָה - בִּי תִּדְבַק.

21 הַתְּשׁוּבָה מְקַרְבֶּת אֶת הָרְחוּקִים: אָמַשׁ הָיָה זֶה שׁוֹנֵי לַפְּנֵי הַמְּקוֹם, מִשְׁקָץ וּמְרַחֵק וְתוֹעֵבָה, וְהַיּוֹם הוּא אֱהוּב וְנִחְמַד, קָרוֹב וְיָדִיד.° וְכֵן אֶתָּה מוֹצֵא שֶׁבְּלִשׁוֹן הַשְּׁקֵדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא מְרַחֵק אֶת הַחַטָּאִים - בְּהַ מְקַרֵּב אֶת הַשְּׂבִיִּים, בִּין יְחִיד בִּין רַבִּים, שְׁנֵאמֹר: "וְהָיָה בְּמִקּוֹם אֲשֶׁר יֵאמָר לָהֶם לֹא עָמִי אַתֶּם, יֵאמָר לָהֶם בְּנֵי אֵל חַי" (הושע ב, א), וְנִאָמַר בִּיכְנִיָּה בְּרִשְׁעוֹתָיו: "כְּתָבוּ אֶת הָאִישׁ הַזֶּה עֲרִירִי, גָּבֵר לֹא יֵצֵחַ בְּיָמָיו" (ירמיה כב, ל), "אִם יִהְיֶה כְּנִיָּהוּ° כִּן הַיּוֹקִים מְלֶךְ יִהְיֶה חוֹתֵם עַל יַד יְמִינִי"° (שם כב, ד), וְכֵן שֶׁשָּׁב בְּגִלְתּוֹ, נִאָמַר בְּרַבְּבֵל בְּנוֹ: "בַּיּוֹם הַהוּא נָאִים יִי צָבָאוֹת, אֶקְחָה זְרַבְבֵּל בֶּן שָׁאֲלֵתִיאֵל עַבְדִּי נָאִים יִי וְשִׁמְתִּיהָ כְּחוֹתֵם" (חגי ב, כ).

12 כְּמָה מְעֵלָה מְעַלְת הַתְּשׁוּבָה: אָמַשׁ הָיָה זֶה מְבַדֵּל מִי אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל, שְׁנֵאמֹר: "עוֹנֵתִיכֶם הָיָה מְבַדֵּלִים בִּינְכֶם לְבִין אֱלֹהֵיכֶם" (ישעיה נט, א); צוּעֵק° וְאִינוּ נִעְנָה, שְׁנֵאמֹר: "גַּם כִּי תִרְבוּ תִפְלָה אֲנִינִי שְׁמַע" (שם א, טו); וְעוֹשֶׂה מִצְוֹת וְטוֹרְפִין° אוֹתָן בְּפִנְיָו, שְׁנֵאמֹר: "מִי בִקֵּשׁ זֹאת מִיָּדְכֶם רְמוֹס חֲצִירִי"° (שם יא, א), "מִי גַם בְּכֶם וְיִסְגֹר דְּלֵתֵיכֶם"° (מלאכי א, ט), "עֲלוֹתֵיכֶם סִפּוֹ עַל זְבַחֵיכֶם וְאָכְלוּ בְּשָׂרִי"° (ירמיה ז, כא).

22 וְהַיּוֹם הוּא מְדַבֵּק בְּשִׁכְנָה, שְׁנֵאמֹר: "וְאַתֶּם הַדְּבָקִים בִּי אֱלֹהֵיכֶם" (דברים ז, ד); צוּעֵק וְנִעְנָה מִיָּד, שְׁנֵאמֹר: "וְהָיָה טָרֵם יְקָרְאוּ° וְאֲנִי אֶעֱנֶה" (ישעיה סה, כד); וְעוֹשֶׂה מִצְוֹת וּמְקַבְּלִין° אוֹתָן בְּנַחַת וְשִׁמְחָה, שְׁנֵאמֹר: "כִּי כִבֵּר רָצָה הָאֱלֹהִים אֶת מַעֲשֵׂיךָ" (קהלת ט, ז), וְלֹא עוֹד, אֶלָּא שְׁמֵתָאוּם° לָהֶם, שְׁנֵאמֹר: "וְעַרְבָה לִי מִנַּחַת יִהְיֶה וְיִרְשָׁלַיִם כִּימֵי עוֹלָם וְכַשְׁנֵים קִדְמוֹנִית" (מלאכי ג, ד).

11 בְּעֵלֵי תְּשׁוּבָה - דְּרָכָם לְהִיּוֹת שְׂפִלִים וְעֲנוּיִם בְּיוֹתֵר: אִם חָרְפוּ אוֹתָן הַכְּסִילִים בְּמַעֲשֵׂיהֶם הָרָאשׁוֹנִים, וְאָמְרוּ לָהֶם 'אָמַשׁ הָיִיתָ עוֹשֶׂה כֵּךְ וְכָךְ', וְאָמַשׁ הָיִיתָ אוֹמֵר כֵּךְ וְכָךְ - אֵל יִרְגֵּשׁוּ לָהֶם,° אֶלָּא שׁוֹמְעִין וְשִׁמְחִים, וְיִוְדְעִים שֶׁזֶּה זְכוּת לָהֶם, וְשִׁפְלָ זְמַן שֶׁהֵם בּוֹשִׁים מַמַּעֲשֵׂיהֶם שֶׁעָבְרוּ וְנִקְלְמוּם מִן - זְכוּתָם מְרַבָּה,° וְיַמְעֵלָתָם מִתְּגַדְּלָתָם.

22 וְחֵטָא גְדוֹל הוּא לוֹמַר לְבַעַל תְּשׁוּבָה 'זְכֹר מַעֲשֵׂיךָ הָרָאשׁוֹנִים', אוֹ לְהַזְכִּיר לְפָנָיו כְּדִי לְבִישׁוֹ, אוֹ לְהַזְכִּיר דְּבָרִים וְעֲנִינִים הַדּוֹמִין לָהֶם כְּדִי לְהַזְכִּירוֹ מָה עָשָׂה - הַפֵּל אֶסוּר, וּמְזַהֵר עָלָיו בְּכָלל הוֹנֵת דְּבָרִים° שֶׁהִזְהִירָה עָלֶיהָ תוֹרָה, שְׁנֵאמֹר: "וְלֹא תוֹנוּ אִישׁ אֶת עֲמִיתוֹ" (ויקרא כה, י).

שִׁכְנָה - השגחת ה' (מ"ינא, כה). **שׁוֹנֵי** - שנוא. **מִשְׁקָץ** - מאוס. **הַחַטָּאִים** - הרגילים לחטוא. **עֲרִירִי** - בלא בנים. "חִי אֲנִי נָאִים ה' כִּי אִם יִהְיֶה כְּנִיָּהוּ בֶן יְהוֹקִים מְלֶךְ יִהְיֶה חוֹתֵם עַל יַד יְמִינִי, [גם אם יהיה כטבעת שחותמים בה, שאין מסירים אותה מן היד] כִּי מִשֵּׁם אֶתְקַנָּה [=אנתק אותך].". **כְּנִיָּהוּ** - שמו האחר של יכניה. **בְּרַבְּבֵל בְּנוֹ** - מכאן שהועילה תשובתו ונולד לו בן. **צוּעֵק** - מתפלל. **טוֹרְפִין** - דוחים אותן ואין מקבלים אותן. **שְׁנֵאמֹר**: "כִּי תָבֵאוּ לְרֵאוֹת פְּנֵי [במקדש בשלושת הרגלים], מִי בִקֵּשׁ זֹאת מִיָּדְכֶם רְמוֹס חֲצִירִי". **מִי גַם בְּכֶם וְיִסְגֹר דְּלֵתֵיכֶם** - הלואי יבוא אחד מכם ויסגור את דלתי המקדש] וְלֹא תֵאָרוּ מִזְבְּחֵי חָטָא [לא תבערו אש לקרבנות], אִין לִי חִפְץ בְּכֶם אָמַר ה' צָבָאוֹת וּמְנַחֶה לֹא אֶרְצָה מִיָּדְכֶם". **"עֲלוֹתֵיכֶם סִפּוֹ עַל זְבַחֵיכֶם וְאָכְלוּ בְּשָׂרִי"** [העולות, שהן כליל למזבח, הוסיפו אותן על זבחי שלמיכם ואכלו את הבשר, כי אינן לרצון לפניי]. **טָרֵם יְקָרְאוּ** - בעודם מתפללים אל ה' (ראב"ט). **וּמְקַבְּלִין, שְׁמֵתָאוּם** - לשון רבים, על כוחות המציאות. **אֵל יִרְגֵּשׁוּ לָהֶם** - יתעלמו מהם. **זְכוּתָם מְרַבָּה** - זכותם הולכת ומתרבה. **הוֹנֵת דְּבָרִים** - אמירה המצערת את הזולת (כגון העלפה), שהתורה אסרה אותה (ל"ת רנא; ראה מכירה יד, ט).

